

УДК 213-145

Андрій ПОЦЕЛУЙКО

кандидат філософських наук,
старший викладач Львівської філії
Дніпропетровського національного
університету залізничного транспорту
ім. акад. В.Пазаряна

ІНДОЄВРОПЕЙСЬКІ РЕЛІГІЙНО- МІФОЛОГІЧНІ ВІРУВАННЯ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

***Анотація.** Стаття присвячена дослідженню української етнокультурної спадщини за допомогою методологічних принципів порівняльної індоєвропейської міфології та висновків порівняльно-історичного індоєвропейського мовознавства. Реконструються та аналізуються загальноіндоєвропейські соціофункціональні архетипи, досліджуються загальноіндоєвропейські міфологеми в рефлексії української фольклорної традиції та оригінальні українські міфологеми в контексті загальноіндоєвропейського міфологічного фонду.*

***Ключові слова:** архетип, фольклорна традиція, міфологема, індоєвропейська міфологія.*

Сьогоднішня етносоціальна ситуація в нашій державі характеризується зростанням національної самосвідомості, підвищенням інтересом до етнічної історії, джерел духовної культури та релігійності, а саме — язичницьких вірувань і звичаїв. Саме тому актуальним є ґрунтовне академічне вивчення елементів дохристиянської міфології в системі української духовної спадщини, які сягають своїми витокami прадавньої індоєвропейської основи.

Осмисленню цієї проблематики присвячені праці Л.Залізняка [1], Ю.Павленка [2], М.В.Поповича [3], М.Чмихова [4], у яких досліджено давньоукраїнські вірування та світоглядні уявлення в контексті індоєвропейської міфології, проте їх варто доповнити, залучаючи нову інформацію, висвітлену в працях

провідних сучасних індоєвропейців, зокрема Ж.Одрі [5], К.Скот-Литтлтона [6] та інших.

Завданням пропонованої статті є комплексний аналіз реконструйованої лінгвістами структури індоєвропейського пантеону для виявлення специфічних рис індоєвропейської ментальності, традиційного світогляду.

Згідно з висновками сучасного французького релігієзнавця Ж.Одрі, індоєвропейська релігія була політеїстичною, для неї було характерним розмаїття обрядовості, притаманної різним спільнотам і регіонам, що відображало культурні відмінності між племенами, а не якийсь єдиний державний культ чи державну церкву.

Плюралістична й різнобічна, ця релігія була толерантною за своєю природою, далекою від потурань прозелітизму; кожна етносоціальна група вшановувала власних богів, мала особливі ритуали та звичаї. У цьому сенсі її можна назвати езотеричною та ініціаційною. У неї були свої міфи й символи, але вона була позбавлена догматизму. Це була релігія справ, а не релігія віри, релігія досвіду, а не абстрактних роздумів, що виражалося в її традиційній обрядовості.

Оскільки вона була політичною релігією за своєю структурою (об'єднувала різні етнічні групи), з огляду на більшу частину пантеону, її можна назвати радше релігією вождів, аніж релігією жерців. Характерною ознакою індоєвропейської релігії є відсутність фанатизму. Поет міг бути час від часу натхненним священною одержимістю, але людина, що відправляла культові дії, була врівноваженою, поважною посадовою особою. „Ірраціональні” чужоземні (чи архаїчні) екстатичні культу засуджувалися, а магія суворо переслідувалася. Незважаючи на це, індивідуальна магічна практика була широко розповсюдженою, про що свідчать індійська Атхарваведа, хетські ритуали, низка прикладів з класичної античності, а також германської та кельтської традицій.

Боги уявлялись як особистості. Їх характер неможливо описати з абсолютною точністю, але можемо постулювати, що він був більш-менш близьким до характеру тогочасних людей. У цьому контексті слід виділити чотири типи імен богів:

1. Імена, що означають явища природи (вогонь, вранішня зоря), небесні тіла (сонце, місяць), або абстрактні поняття

(контракт, клятва).

2. Складні імена, що позначають „володаря” відповідної істоти, природного чи суспільного явища (Lat. *Silvanus* „володар лісу”, Ved. *Brhaspati* „володар магичної сили”);

3. Особисті імена „невмотивовані” (Ved. *Indra*) і „вмотивовані”, у яких виражено зміст основної функції божества (Av. *Vrthra-ghna* „Той, хто долає перепони”)

4. Конструкції, що виражають родинні зв'язки („дочка Сонця”).

Останні три групи імен безпосередньо, а перша опосередковано, належать до істот: проте і в цьому випадку їх справжня природа залишалася в полі зору, поети постійно використовували цю амбівалентність, Мітра/Контракт і Агні/Вогонь є такими ж особистостями як і Індра в Рігведі. Ми маємо тут справу не з браком визначеності або відсутністю сполучної ланки між річчю чи явищем та іменем божества, бо, наприклад, бог *dyew „денне небо” мав титул *ǵHter „батько” від самого свого виникнення. Лише дуже невелику кількість індоєвропейських імен вдається реконструювати, і всі вони позначають деміургів космосу.

Еміль Бенвеніст висвітлив дуалістичну природу індоєвропейської ідеї священного, реконструювавши значення відповідних пракоренів: „те що наповнено божественною силою” — втілення „позитивного полюса” сакрального (Av. *spenta*, Germanic *hailaz, Lat. *Sanctus*, Gr. *Hieros*); і „те, до чого заборонено торкатися людині” (Av. *yaozdata*, Germanic *wihaz, Lat. *Sacer*, Gr. *Hagios*) — негативний полюс сакрального. Цей дуалізм виявляється, з одного боку, в термінах, що стосуються релігійних обрядів, виражаючись у дієсловах, що означають певні сакральні дії („спричиняти зростання, посилювати” та ін.), а з другого — у релігійному ставленні до богів: у текстах знаходимо одночасно і страх образити бога, навіть мимоволі, і водночас довірливе, а деколи навіть фамільярне ставлення до богів, принаймні до окремих з них. У ведичній Індії пута Варуни/Клятви жахають, але Індра розглядається як „друг”. Індоєвропейська релігія хоча й містить суворі заборони, але є релігією вільних людей.

Небо, Земля, основні небесні тіла й атмосферні явища зазвичай обожнювались, але слід відзначити сталу тенденцію

поєднувати природу з політикою через космічний символізм.

Індоевропейські боги називалися *deywos — “ті, що від денного неба”. Цей термін походить з часу, коли головним богом був *dyaw-рHtar (Денне Небо). Хетський Sius „Бог-сонце” є його найдавнішим віддзеркаленням, що зберегло темпоральний характер, втілюючи обмеженість дня. Він втрачав своє панівне становище в тих традиціях, в яких залишався втіленням неба (як ведичний Дьяус), в інших його ім'я переходило до верховного бога, як у випадку грецького Зевса та римського Юпітера. В опозиції до *deywos-небожителів були демони, що заселяли Нічне Небо, яке водночас є підземним світом. Теологія, пов'язана з космологічними уявленнями про небо, що обертається, знайшла свій вияв у різноманітних дуалістичних ученнях, що протиставляли демонів і богів, як, зокрема, маздеїзм в Ірані.

Земля-мати в пізніх варіантах цієї теології є дружиною Денного Неба, але раніше була дружиною чорного Нічного Неба, що було замінене білим Денним Небом після нетривалого царювання червоного Неба-Зорі чи Неба-Сутінок.

Веди та балтійський фольклор зберегли релікти образу демонічної Зорі, що схопила й викрала Сонце. Але в новіших міфах Зоря — дочка Денного Неба та є на його боці в щоденній боротьбі з темрявою. Ж. Дюмезіль пояснив зміст цікавого римського ритуалу Mater Matuta, який полягав у тому, що матрони пестили своїх племінників і виганяли з дому дівчат-служниць, відтворюючи вчинки доброї Зорі, яка скеровувала перші кроки Сонця (сина її сестри Ночі), позбувшись демонічної Темряви. Слід зауважити, що тут йдеться про Зорю, пов'язану не з добовим, а з річним циклом. Богиня світанку добового циклу є основою походження лише частини міфології, присвяченої різноманітним богиням світанку, зокрема, й тим, імена яких етимологічно не споріднені, як, наприклад, грецька Афродіта та її земний відповідник героїня Гелена. Багато образів богинь і героїнь острівних кельтів, що населяли чарівний Інший Світ (Etain, Fand, Brigit, Boand, Morrigan) можна інтерпретувати як віддзеркалення індоевропейської богині світанку. В Ірландії зберігся переказ про народження Сонця (Angus Mac Os) від Денного Сонця і Вранішньої Зорі (Eithne or Boand), без відома Elstar (Ogme), що в цій історії грає

роль індоєвропейського Нічного Неба.

Божественні Близнюки (представлені індійськими Ашвіні, грецькими Діоскурами, балтськими Синами Дейваса, ісландськими Синами Дня) мали б відповідати своїй назві й бути космічними сутностями подібно до їх сестри Зорі. Але їх ідентифікація є суперечливою: Сутінки чи радше Ранкова й Вечірня Зірка. Їхня найважливіша місія — охороняти Зорю, або Дочку Сонця, з якою вони обидва одружуються, або видають заміж за Місяця.

Низка узгоджених між собою відомостей свідчить, що Сонце, разом з Денним Небом, було великим богом індоєвропейської релігії в її найдавнішій формі. Традиційні збірки ритуальних правил зберегли не менше п'яти виявів звернення до нього чи до його атрибутів. Звичайна назва сонця — *sHuel, паралельна поетична форма реконструюється на основі Sanscr. Ravi, Armenian arew. Again, культ відображено в іконографії археологічних знахідок, багатих на солярні символи. Царське вшанування сонця збереглося здебільшого у фольклорі, а не в „політичній релігії”, в якій йому відводилася, скромніша роль. Сонце належить у ній до третьої функції через його здатність приносити багатство (цю ідею виражає svastika, індійська назва солярного символу), хоча в окремих традиціях як „космічний сторож”, „всевидюче око” Сонце стає богом-царем, політичним вождем.

Місяць (*meH₁-n-s/ot) виступає і як зрадливий чоловік сонячних богинь, покаранням якого є місячний цикл, і як бог-воїн, що бореться з демонами Нічного Неба.

Як земна форма явища, представленого в небі сонцем і блискавкою, вогонь є одним з найдавніших індоєвропейських богів. В історичний період в персоніфікованій формі ми знаходимо його лише в арійському світі: ведичний Агні є одночасно втіленням елемента вогню і трифункціональним богом, перш за все, богом-жерцем, але також і богом-воїном, і „молодим богом”, що володіє і наділяє життєвою силою. В інших традиціях ці різноманітні функції є розподіленими між низкою вогняних богів, імена яких не тотожні назві елемента.

Вода і вогонь споріднені дивним чином — „вогонь є внуком вод”. Вода чи води, що належали трьом світам, часто втілювались у формі великої богині, небесного джерела вод, що

в політичній релігії стала трифункціональною сутністю, як, зокрема, авестійська Ардвісура-Анахіта „волога, могутня, незаплямована”, або ж богинею третьої функції.

Вітри в історичні часи стають другорядними міфологічними персонажами. Однак давня значущість стихії повітря виявляється через образ великого арійського бога-воїна Ваю („вітер”), його роль зумовлена тим, що повітряний простір між землею і небом є ареною битви між богами Денного Неба і демонами.

Згадані давні боги були включені до пантеону політичної релігії, але водночас збереглись і в народній релігії. У цьому сенсі не позбавленим змісту стає свідчення Цезаря, що германці „вважали богами тільки тих, яких можна побачити — сонце, вогонь і місяць”.

Імена лише небагатьох індоєвропейських богів можна відтворити з достатньою точністю. Це Денне Небо-Батько, Зоря, Вогонь, Володар вогню *wīka-no- (Volcanus, Zeus Welchanos, Ossetian Wıgon, Smith Wayland), „онук вод” *nepto/ u-po-, громовержець, Бог блискавки *per-k/g-, що пов'язаний з дубом, і Бог гір *pHus-H1en-.

Окрему групу склали особисті боги-покровителі. Ці давні божества є найближчими до людини, найнадійнішою підтримкою для самотніх. У литовській пісні про дівчинку-сироту говориться „Сонце є матір'ю, що збирає їй придане, Місяць є батьком, що дає їй частку спадку, зірка є сестрою, що плете їй віночок, Плеяди — брати, що прогулюються з нею”. Хетський сонячний бог Istanu мав особливе співчуття до пригноблених і беззахисних „Istanu, батько і мати пригноблених і самотніх, ти повертаєш права пригнобленим і самотнім” [5].

Американський індоєвропеїст Скот-Литтлтон вважає, що в основі загальноіндоєвропейських релігійних вірувань була певна ідеологія. Сутність цієї ідеології, що впливала зі специфічних соціальних ознак протоіндоєвропейської етнічної спільноти, зводилася до трьох фундаментальних принципів: збереження космічного та юридичного порядку, прояву героїзму, сприяння добробуту. Кожен з цих принципів формував підґрунтя того, що Ж.Дюмезіль визначив як функція: яка є складним цілим, включаючи в себе одночасно і сам ідеологічний принцип, і його вияви в низці давніх індоєвропейських соціальних

і міфологічних систем. Перша функція виражалась у наявності особливих жрецьких класів (як, наприклад, індійські брагмани), що неодмінно мали стояти на вершині відповідних суспільних систем і були представлені в міфах у формі колективних уявлень, в дюркгеймівському сенсі терміна, парою верховних богів, як Мітра й Варуна у ведах, Юпітер і Дій Фідій у Римі, Один і Тюр у скандинавів. Крім цього, був чіткий розподіл обов'язків між цими двома правителями: один з них, назвімо його „постать Варуни”, працював над космічними проблемами, інший, якого можна визначити як „постать Мітри”, переважно забезпечував дотримання належних юридичних відносин між людьми. Разом вони стояли на вершині міфологічної системи так само, як жерці стояли на вершині суспільної ієрархії.

Друга функція відображалася наявністю верстви воїнів-правителів, таких як індійські кшатрії, соціальною роллю яких було застосування сили для захисту суспільства (чи радше для реалізації його імперських амбіцій). У міфології цей клас представлено образами ведичного божественного воїна Індри, римського бога Марса, скандинавського Тора. Третя функція відображала основну масу суспільства, скотарів і землеробів, що годували жерців і воїнів (як індійські вайшії). Цей принцип був представлений уже іншим прошарком божеств. У більшості випадків його основні представники уявлялись як пара близьких родичів, найчастіше близнюків (індійські Ашвіни, грецькі Діоскури). Рідше це були батько й син. Виняток зафіксовано в римській традиції, де бог Квірін один був головним втіленням сутності третьої функції. Типовою, хоча й не універсальною для третьої функції, є постать богині, що інколи вважалася близькою родичкою (або ж нареченою) головних богів (чи бога) цієї функції; наприклад, ведична Сарасваті, скандинавська Фрейя. Ці взаємопов'язані тріади суспільних класів і божественних істот становили структуру, через яку давні індоєвропейці дивилися на світ. Три функції безперервно „тиражувалися” міфологічною свідомістю — від тріад хвороб до трирівневих моделей всесвіту. Понад те, ці колективні уявлення не зводилися лише до суто міфічних образів, а включали в себе й багатьох епічних персонажів, таких як основні герої Магабгарати Пандави, грецький Геракл та різноманітні германські й римські боги.

Тісно пов'язаними з тричленною моделлю індоєвропейської ідеології є кілька специфічних тем, що заслуговують на увагу. Одна з них стосується ідеї військового конфлікту представників двох перших і третьої функції, що пізніше, переможені й повернені в систему, повністю її оновили. (Хоча слід зазначити, що слово „переможені” є невдалим, оскільки і в римській, і в скандинавській традиціях представники третьої функції миряться з іншими членами системи на умовах, що зберігають їх гідне становище. Попри це ясно, що головна роль у цій мирній угоді відводиться представникам двох перших функцій). Найяскравіше втілення цієї теми знаходимо в римському переказі про війну із сабіянами, — як і більшість переказів давньоримської „історії”, є історизованим міфом, — і в скандинавському міфі про війну богів-асів (Одіна, Тора, Тюра та ін.) з велетнями-ванами (Фрейром, Нйордом та ін.). У цих переказах римляни та аси репрезентують першу владну функцію, у той час як сабіяни й вани, жоден з яких спершу не виявляв жрецьких чи воїнських якостей, представляли третю скотарсько-землеробську функцію чи, у широкому сенсі, принцип матеріального благополуччя (та сама тема присутня і в „Іліаді”, де ахейці втілюють дві перші функції, а троянці — третю, хоча цей приклад не настільки показовий і очевидний, як згадані перекази римської та германської традиції).

Близькою до вище окресленої є друга тема — „трьох гріхів воїна”. Як показав Ж. Дюмезіль, індоєвропейський воїн, божественний чи смертний, відігравав двозначну роль в ідеології. Він одночасно був і невід'ємною частиною системи функцій, складаючи її „другу функцію”, і водночас був аутсайдером, ненадійним членом спільноти, що міг в будь-який час виступити проти представників двох інших функцій. У сакральних текстах індоєвропейський воїн зазвичай здійснює три вчинки супроти трьох ідеологічних принципів — виступ проти володаря, божественного чи земного (напад на представників першої функції), боягузтво в бою (гріх проти функції, яку він сам репрезентує), і вчинення сексуального насильства та грабіжництва, від якого потерпають представники третьої функції. Навіть найбільш прославлені воїни, такі як Індра, Старкад і Геркулес, були за це засуджені; отримуючи поступово все суворіші покарання, що призводили до втрати сили.

Звісно, воїнська роль не була по своїй суті антисоціальною; і третя тема, що чітко виявляється у римській та індійській традиціях, описує хоробрий захист суспільства від зазіхань триголового чудовиська. У Римі, де характерною була тенденція до історизації міфів, ця тема відображена в „історичній” хроніці про перемогу Лівія і двох інших Гораціїв (один з яких залишився живим) над трьома Куріаціями, що можуть розглядатись як раціоналізована форма триголового ворога, який загрожував існуванню Риму; в Індії, де міфи залишалися неісторизованими, вона відображена в ведичному переказі про вбивство триголового сина Тваштара Трітою, що в цьому контексті виконує функцію Індри. Однак навіть у цій ситуації становище воїна неоднозначне, бо відчувши „смак крові” — пролітої навіть з благою метою — він несе потенційну небезпеку мирові й добробуту решти членів соціуму, через що неодмінно повинен звершити ритуал очищення, щоби знову бути прийнятим спільнотою.

Четверта тема окреслює масштаб ролей другорядних богів у трифункціональній системі. Наприклад, в індійській традиції Мітра тісно пов'язаний з двома менш значущими богами — Ар'яманом і Бгагою. Ар'яман є покровителем спільноти людей, які називають себе аріями; він опікується формалізованими відносинами, такими як шлюб, через що є посередником між людьми та Мітрою (богом, який втілює юридичний аспект влади). Бгага, головною функцією якого є наглядати за тим, щоби люди отримували щасливу долю, керує дистрибутивними (розподільчими) аспектами поля діяльності влади. У Римі Ювентас, помічник Юпітера, виконує подібні до Ар'ямана функції, у той час як Термін виступав двійником Бгаги (функції Терміна аналогічні до функцій Бгаги наочно проілюстровані в Овідієвих Фасціях, зокрема 2.642).

І, нарешті, слід звернути увагу на те, що в більшості давніх індоевропейських традицій є божества, які по суті випадають за межі тричленної схеми та складають те, що Ж. Дюмезіль визначив як „хребет системи”, тобто як стержневу вісь всієї міфологічної системи. Такі божества зазвичай пов'язані з ідеєю початку й кінця (починання і завершення). Такими „богами, які вводять” є Ваю ведичної традиції, римський Янус, еддичний Хеймдаль, що проголошує кінець світу. З іншого

краю спектру розташовані боги, до яких завжди зверталися наприкінці ритуалу, що очевидно вказує на їх зв'язок з поняттям кінця. Це, зокрема, індійський Агні та римська Веста [6, 13-15].

Розкриття різноманітних нашарувань у системі світоглядних уявлень і вірувань українців дає ґрунт для розуміння глибинної основи їх походження: первісної індоевропейської та давньої слов'янської. Детальний аналіз найархаїчнішого індоевропейського пласту феноменів нашої духовної спадщини є перспективним напрямом сучасних культурологічних і релігієзнавчих досліджень.

1. Залізняк Л. Українська міфологія: Образ воїна-звіра // Пам'ятки України. — 1991. — № 5. — С. 40-44; Залізняк Л.Л. Первісна історія України. — К.: Вища школа, 1999. — 263 с.
2. Павленко Ю.В. Дохристиянські вірування давнього населення України. — К.: Либідь, 2000. — 328 с.; Павленко Ю.В. Передісторія давніх русів у світовому контексті. — К.: Фенікс, 1997. — 400 с.
3. Попович М.В. Нарис історії культури України. — К.: АртЕк, 1998. — 728 с.; Попович М.В. Мировоззрение древних славян. — К.: Наукова думка, 1985. — 167 с.
4. Чмихов М.О. та ін. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій. — К.: Либідь, 1992. — 376 с.
5. Haudrey J. *General characteristics of Indo-European Religion* // es.geocities.com/sucellus24/2093.htm
6. Scott-Littleton C. *Introduction. Part I* // Dumézil G. *Gods of ancient Northman*. — Los Angeles: University of California Press, 1973. — P.XIII-XV.

Annotation

Potseluko A. General description of indo-european religiously-mythological beliefs. The article is devoted to the research of prephilosophical outlook of ancient Slavic tribes. This investigation is based on the methodologies of modern comparative Indo-European mythology, namely on the theory of trifunctional Indo-European ideology structure (the Dumézil's theory).

Key words: archetype, paradigm, mythologem, mythological structure, metastructure, pantheon.